

«Ἡ μνημόνευση τῶν ἁγίων στή θεία λειτουργία»¹

Πρωτοπρ. Κωνσταντίνου Καραϊσαρίδη,
Ἀναπληρωτοῦ Καθηγητοῦ Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

1. Μερικές εἰσαγωγικές παρατηρήσεις.

Ἀνάμεσα στήν πλούσια θεματολογία τοῦ παρόντος Λειτουργικοῦ Συμποσίου συγκαταλέγεται καί ἡ δική μου Εἰσήγηση μέ τίτλο: «Ἡ μνημόνευση τῶν ἁγίων στή θεία λειτουργία». Ἡ ἐπιλογή αὐτοῦ τοῦ θέματος ἦταν ἀπαραίτητη πρῶτα γιά τήν ἐμβάθυνση τῆς δικῆς μου ἱερατικῆς αὐτοσυνειδησίας καί ἔπειτα γιά τό λόγο ὅτι ἴσως προκαλέσει κάποια παρόμοια εὐεργετική ἐπίδραση στή δική σας ἱερατική ἢ γενικότερα λειτουργική αὐτοσυνειδησία.

Σήμερα, βέβαια, μέ τήν ὀλοκλήρωση τῆς ἐξέλιξης τῆς θείας λειτουργίας ἡ μνημόνευση τῶν ἁγίων σ' αὐτήν εἶναι κάτι το ἐμφανές, ἀφοῦ καί οἱ σχετικές ἐκφράσεις, ἰδιαίτερα τῶν βυζαντινῶν λεγομένων λειτουργιῶν (Μ. Βασιλείου καί Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου), ἀλλά καί ἡ πλήρως διαμορφωθεῖσα αὐτοτελής ἀκολουθία τῆς Ἱερᾶς Προσκομιδῆς δέν ἐπιτρέπουν παρανοήσεις.

Ἐνα ἐπιπλέον κίνητρο γιά τήν ἐπιλογή τοῦ ὡς ἄνω θεματός μας εἶναι καί τό γεγονός ὅτι, ὅπως διεπίστωσα στήν πορεία τῆς ἔρευνας μου, ὁ σημαντικότερος βυζαντινός ἐρμηνευτής τῆς θείας λειτουργίας, ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας, στό σχετικό ὑπόμνημά του στή θεία λειτουργία ἀφιερώνει ἐξ ὀλοκλήρου πέντε κεφάλαια στήν πραγμάτευση αὐτοῦ τοῦ θέματος, θέτοντας ἐρωτήματα ὁ ἴδιος καί συνθέτοντας τίς δέουσες ἀπαντήσεις ἢ ἀντιμετωπίζοντας, ἐν εἴδει ἀπολογίας τίς ἐπί τοῦ θέματος διατυπωθεῖσες λανθασμένες ἀπόψεις, μέ βάση τήν ὀρθότητα καί τή σημασία τῆς λειτουργικῆς πράξεως.

Γιά νά περιορίσουμε τήν ἔκταση τῆς πραγμάτευσής μας, προκειμένου μάλιστα νά ὑπάρχει μεγαλύτερη ἐμβάθυνση, θά ἀποφύγουμε τήν ἀναφορά μας στήν ἀκολουθία τῆς Ἱερᾶς Προσκομιδῆς, στήν τωρινή της μορφή, ὅπου ἡ μνημόνευση τῶν ἁγίων ἔχει μία πληρότητα καί εὐκρίνεια ὡς πρός τή μορφή καί τή σημασία της καθῶς καί τίς ἄλλες περιπτώσεις, ὅπως εἶναι ἡ κατακλεῖδα τῶν «*Εἰρηλικῶν*», τῶν μικρῶν συναπτῶν δεήσεων κ.λπ. μέ τή μορφή τοῦ γνωστοῦ αἰτήματος: «*Τῆς παναγίας, ἀχράντου, ὑπερευλογημένης, ἐνδόξου, δεσποίνης ἡμῶν, Θεοτόκου καί ἀειπαρθένου Μαρίας μετά πάντων τῶν ἁγίων μνημονεύσαντες, ἑαυτούς καί ἀλλήλους καί πᾶσαν τήν ζωὴν ἡμῶν Χριστῷ τῷ Θεῷ παραθώμεθα*». Ἐξάλλου, ἡ ἴδια ἡ φύση αὐτοῦ τοῦ αἰτήματος θεωρεῖ ὡς προϋπόθεση τή

¹ ΙΣΤ' Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, Ἱερά Μητρόπολις Φθιώτιδος, Λαμία, 19-21/09/2016.

μνημόνευση (ικεσία, μεσιτεία) τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου² καί ὄλων τῶν ἁγίων, προκειμένου νά ἀφθεοῦμε ὁ καθένας προσωπικά καί ὄλοι μαζί ὡς λατρευτική ἐκκλησιαστική κοινότητα στή φροντίδα, προστασία, κοινωνία τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ μοναδικοῦ μεσίτη διὰ τῆς προσφερθείσης θυσίας Του πρός τόν Πατέρα³.

Στήν πραγμάτευσή μας, στή συνέχεια, γιά τούς λόγους πού ἤδη ἔγινε ἀντιληπτό, θά ἀναφερθοῦμε πρῶτα στίς «ἀρχαῖες λειτουργίες», ὅπου τό θέμα παρουσιάζεται ὑπό μία μορφή λιτή, καί μετὰ θά ἐξετάσουμε χωριστά τίς λεγόμενες «βυζαντινές λειτουργίες» μέ τίς ὁποῖες, ἐξάλλου, εἴμαστε πλήρως ἐξοικειωμένοι καί οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν τό θέμα στήν πλήρη ἐξέλιξή του. Θά ἀποφύγουμε τήν ἀναφορά στή δυτική λειτουργική παράδοση, καθόσον τό θέμα παρουσιάζει τεράστια ἔκταση καί ποικιλομορφία ὡς πρός τίς γενικές κατηγορίες ἁγίων καί τίς εἰδικές, καί μάλιστα τοπικοῦ χαρακτήρα, καί ἐπιπλέον ἐπηρεάζεται καί ἀπό τή θέση τῆς εὐχαριστιακῆς ἐπίκλησης, πρῖν ἢ μετὰ δηλαδή τά ἰδρυτικά λόγια τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, πρᾶγμα τό ὁποῖο ἐπηρεάζει καί τό θέμα τῆς μνημόνευσης τῶν ἁγίων, τό ὁποῖο συνεκδοχικά ὀρίζεται μέ τό γνωστό καί στήν ἀνατολική παράδοση λειτουργικό ὄρο «δίπτυχα».

Τέλος, καί ὡς μία νότα ἐπικαιρότητας θά μπορούσε ἡ πραγμάτευσή μας νά λειτουργήσει, στό βαθμό πού τό δέχονται τά ἔχοντα τή σχετική εὐθύνη ἐκκλησιαστικά πρόσωπα, ὡς μία μεμετρημένη θεολογική καί πνευματική τοποθέτηση καί ἀνάλογη λειτουργική πράξη ἀπέναντι στήν ἰδιαίτερη ἔξαρση, σήμερα, τῆς τιμῆς τῶν ἁγίων (ἰδιαίτερα τῶν συγχρόνων), τῶν ἱερῶν λειψάνων, τῶν ἱερῶν θαυματουργῶν εἰκόνων (ἀκόμη καί τῶν ἀντιγράφων τους), πρᾶγμα τό ὁποῖο ὀδηγεῖ ἴσως στόν κίνδυνο, ὥστε τά μή ἔχοντα θεο-

² Ὁ ἀείμνηστος π. Δ. Στανιλοάε, ἐρμηνεύοντας τήν ἐξαγωγή τῆς μερίδος γιά τήν Ὑπεραγία Θεοτόκο τονίζει ὅτι ἡ μνημόνευσή της σέ σχέση μέ τή μνημόνευση τῶν ὑπολοίπων ἁγίων ἔχει ἕναν ἰδιαίτερο χαρακτήρα, καθόσον ἡ Ὑπεραγία Θεοτόκος: «Κάθεται δεξιά Του, ὅπως κάθισε κοντά Του στόν Γολγοθά. Κάθεται σ' αὐτό τό ὕψιστο μέγεθος τῆς δόξας, ἀμέσως μετὰ τή δόξα τοῦ Υἱοῦ, ἀλλά ταυτόχρονα παρακαλῶντας Τον νά μεταβάλλει τά δῶρα μας στό θυσιασμένο σῶμα καί αἷμα Του. Ἡ «μνήμη» της δέ σημαίνει τήν προσευχή μας γιά μία ἀκόμα μεγαλύτερη ἀνύψωσή της, παρ' ὅτι κάθε μεταβολή τῶν δώρων μας στό θυσιασμένο σῶμα τοῦ Υἱοῦ καί ἡ προσέγκυσή μας σέ μία ὄλο καί μεγαλύτερη ἔνωση μαζί Του κάνει καί τή δόξα της ὄλο καί πιο ἐμφανῆ, ἀλλά μία νέα ἀνύψωσή της» (βλ. Κ. Καραϊσαρίδη, Ἡ συμβολή τοῦ π. Δημητρίου Στανιλοάε στή Μελέτη τῶν Λειτουργικῶν Θεμάτων, Ἀθήνα 1997, σ. 231). Μάλιστα τήν ἰδιαίτερη συμμετοχή καί παρουσία τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου στήν Ἱερά Προσκομιδή τή στηρίζει στή μοναδική συμμετοχή της, κυρίως, στήν ἐνανθρώπηση τοῦ Θεοῦ Λόγου. Σημειώνει δέ χαρακτηριστικά: «... καί τοῦτο γιατί μόνο ἡ Παναγία εἶχε ἄμεση συμμετοχή στήν ἐνανθρώπηση, ἔμεινε καί ὑπέφερε κοντά στό Γολγοθά καί ἔχει τώρα μία συμμετοχή στή συνέχιση τῆς παραμονῆς τοῦ Κυρίου στήν κατάσταση τῆς θυσίας καί στήν πραγματοποίηση τῆς μεταβολῆς τῶν δώρων τῆς προσκομιδῆς σέ Εὐχαριστιακά δῶρα». Καί, γιά νά μή θεωρηθεῖ ὅτι ὁ Δ. Στανιλοάε παραθεωρεῖ τούς ὑπόλοιπους ἁγίους καί μειώνει τή συμμετοχή τους στά τελούμενα, σπεύδει νά διατυπώσει ἐν εἶδει ὀρισμοῦ τήν κάτωθι πρόταση: «... σέ ὁποιαδήποτε ὁμως περίπτωση, ἡ μεταβολή τοῦ ἄρτου σέ σῶμα Χριστοῦ καί ἡ κοινωνία μαζί Του στήν Εὐχαριστία καί ὁποιοδήποτε μυστήριο δέν πραγματοποιεῖται διαφορετικά παρά μέσα στήν προσευχητική καί γεμάτη συνειδητοποιημένη χαρά παρουσία ὀλόκληρης τῆς οὐράνιας Ἐκκλησίας» (ἔ.π., σ. 232).

³ Πρβλ. Ἐβρ. 7, 22, 8, 6, 9, 15· Α' Τιμ. 2, 5: «εἷς καί μεσίτης Θεοῦ καί ἀνθρώπων, ἄνθρωπος Χριστός Ἰησοῦς, ὁ δούς ἑαυτόν ἀντίλυτρον ὑπέρ πάντων».

λογική και πνευματική παιδεία τέκνα τῆς Ἐκκλησίας νά λησμονήσουν τό παύλειο: «καί αὐτοί σωτηρίας τύχωσιν τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ μετά δόξης αἰωνίου»⁴ ἀλλά καί τήν ἐπίσης συναφή αἰώνια προειδοποίηση τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πρὸς τοὺς Ἐφεσίους: «χάριτι ἔστε σεσωσμένοι».⁵

2. Ἡ μνημόνευση τῶν ἁγίων στὶς «ἀρχαῖες» λεγόμενες λειτουργίες.

Ἐδῶ πρὶν νά ἀναφερθοῦμε συγκεκριμένα στὴν εἰκόνα πού παρουσιάζουν οἱ ἀρχαῖες λειτουργίες θά πρέπει νά γίνῃ μία ἀπαραίτητη διευκρίνιση ὅτι τό θέμα τῆς μνημόνευσης τῶν ἁγίων στή θεία εὐχαριστία ἔχει ὡς ὑπόβαθρο ἀρχικά τήν τιμὴ καί μνήμη τῶν μαρτύρων. Αὐτὴ ἡ παλαιὰ παράδοση τῆς ἐτήσιας⁶ τιμῆς τῶν μαρτύρων ἐξελίχθηκε σέ τιμὴ καί μνήμη ὅλων τῶν ἁγίων γενικά.

Στό ἔργο «Ἀποστολικαὶ Διαταγαί» συναντᾶμε τὴ χαρακτηριστικὴ προτροπή: «ἀπαιτήτως δέ συναθροίζεσθε ἐν τοῖς κοιμητηρίοις, τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἱερῶν βιβλίων ποιούμενοι, καί ψάλλοντες ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων μαρτύρων καί πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων, καί τῶν ἀδελφῶν ὑμῶν τῶν ἐν Κυρίῳ κεκοιμημένων· καί τὴν ἀντίτυπον τοῦ βασιλείου σώματος Χριστοῦ δεκτὴν εὐχαριστίαν προσφέρετε ἐν τε ταῖς ἐκκλησίαις ὑμῶν, καί ἐν τοῖς κοιμητηρίοις· καί ἐν τοῖς ἐξόδοις τῶν κεκοιμημένων, ψάλλοντες προπέμπετε αὐτούς, ἐάν ᾧσι πιστοὶ ἐν Κυρίῳ»⁷.

Βέβαια, ἡ ἐπίσημη μνήμη τῶν μαρτύρων ἐλάμβανε χώρα στή σημερινή θέση τῶν διπτύχων, ὅπου μνημονεύονται ἀπὸ κοινοῦ οἱ κεκοιμημένοι χριστιανοί. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει: «Μὴ δέ ἀποκάμωμεν τοῖς ἀπελθοῦσι βοηθοῦντες, καί προσφέροντες ὑπὲρ αὐτῶν εὐχάς· καί γάρ τό κοινόν τῆς οἰκουμένης κεῖται καθάρισον. Διὰ τοῦτο θαρροῦντες ὑπὲρ τῆς οἰκουμένης δεόμεθα τότε, καί **μετὰ μαρτύρων αὐτούς καλοῦμεν, μετὰ ὁμολογητῶν, μετὰ ἱερέων** καί γάρ ἐν σῶμά ἐσμεν ἅπαντες, κἂν λαμπρότερα μέλη μελῶν· καί δυνατόν πάντοθεν συγγνώμην αὐτοῖς συναγαγεῖν, ἀπὸ τῶν εὐχῶν, ἀπὸ τῶν ὑπὲρ αὐτῶν δώρων, ἀπὸ τῶν μετ' αὐτῶν καλουμένων»⁸. Στό τελευταῖο αὐτό χρυσοστομικό παράθεμα ἀλλά, βέβαια, καί στὶς πρώιμες λειτουργικὲς κοινὲς ἐκφράσεις μνήμης τῶν ἁγίων καί τῶν κεκοιμημένων ἐκφράζεται καί ἡ ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας μέ τὴ διπλὴ τῆς ὄψης, αὐτὴν τῆς στρατευομένης καί αὐτὴν τῆς θριαμβεύουσας, αὐτό πού μέ ἕναν τεχνικό ὄρο ὀνομάζουμε «κοινωνία τῶν ἁγίων».

⁴ Β' Τιμ. 2, 10.

⁵ Ἐφεσ. 2, 5, 8· πρβλ. Νικολάου Καβάσιλα, *Εἰς τὴν Λειτουργίαν*, Ε.Π.Ε., Θεσσαλονίκη 1979, σ. 210-213 («Περὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ μεσιτείας»).

⁶ Ἁγ. Κυπριανοῦ, *Ἐπιστ.* 34, 3, *Ἐπιστ.* 36, 2, P. L., 4, 331B, 337A.

⁷ *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί*, 4, κεφ. 30, Migne P.G., 1, 988B-989A.

⁸ Πρβλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Α' Κορ.*, ὁμιλ. 42, Migne P.G., 61, 361.

Στις αρχαίες αναφορές αυτές οι από κοινού δεήσεις υπέρ τῶν ἁγίων καί τῶν κεκοιμημένων ἀδελφῶν πέραν τοῦ ὅτι ἔχουν γενικό χαρακτήρα δέν προσδιορίζουν καθαρά τήν ἔννοια, τή σημασία αὐτῆς τῆς μνημόνευσης. Εἰσάγονται ἀπλά μέ τήν πρόθεση «*ὑπέρ*». Ἔτσι, βλέπουμε στήν ἀναφορά τοῦ Εὐχολογίου τοῦ Σεραπίωνα, ἐπισκόπου Θμούεως, τή σχετική διατύπωση: «*παρακαλοῦμεν δέ καί ὑπέρ πάντων τῶν κεκοιμημένων, ὧν ἐστίν καί ἡ ἀνάμνησις*». Μετά δέ τήν ὑποβολή τῶν ὀνομάτων «*ἀγίασον τάς ψυχάς ταύτας, σύ γάρ πάσας γινώσκεις· ἀγίασον πάσας τάς ἐν Κυρίῳ κοιμηθείσας καί συγκαταρίθμησον πάσαις ταῖς ἁγίαις σου δυνάμεσιν καί δός αὐτοῖς τόπον καί μονήν ἐν τῇ βασιλείᾳ σου*»⁹.

Στή θεία λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν μετά τόν καθαγιασμό τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων ἐπισημαίνουμε κατ' ἀρχάς μία γενική δέηση «*Ἵπέρ τῶν ἀπ' αἰῶνος εὐαρεστησάντων σοι ἁγίων, πατριαρχῶν, προφητῶν, δικαίων, ἀποστόλων, μαρτύρων, ὁμολογητῶν, ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων, διακόνων, ὑποδιακόνων, ἀναγνωστῶν, ψαλτῶν, παρθένων, χηρῶν, λαϊκῶν καί πάντων ὧν αὐτός ἐπίστασαι τά ὀνόματα*»¹⁰. Ἐπίσης καί στήν τελευταία πρό τῆς Θείας Κοινωνίας παράθεση αἰτημάτων, ἀνάμεσα στά ποικίλα αἰτήματα πού σχετίζονται μέ τήν πορεία τῆς Ἐκκλησίας στή συγκεκριμένη ἱστορική στιγμή, παρεμβάλλονται ἀλληλοδιαδόχως καί δύο αἰτήματα, ὅπως: «*τῶν ἁγίων μαρτύρων μνημονεύσωμεν, ὅπως κοινωνοί γενέσθαι τῆς ἀθλήσεως αὐτῶν καταξιωθῶμεν*» καί «*ὑπέρ τῶν ἐν πίστει ἀναπαυσαμένων δεηθῶμεν*»¹¹.

Στή λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου μετά τόν καθαγιασμό ὑπάρχει μία σειρά γενικῶν μνημονεύσεων καί ἀκολουθεῖ ἡ ὑπόδειξη γιά μνημόνευση ὀνομαστικά ζώντων μέ τήν ἐξῆς αἰτιολόγηση τοῦ αἰτήματος ἀπό τήν ἀκολουθοῦσα εὐχή: «*ἀντίδος αὐτοῖς ἀντί τῶν ἐπιγείων τά οὐράνια, ἀντί τῶν φθαρτῶν τά ἄφθαρτα, ἀντί τῶν προσκαιρῶν τά αἰώνια, κατά τό ἐπάγγελμα τοῦ Χριστοῦ σου, ἐπειδή ζωῆς καί θανάτου τήν ἐξουσίαν ἔχεις*»¹². Στή συνέχεια, ἀφοῦ ὁ ἱερέας δεηθεῖ στόν Κύριο νά ἀξιωθεῖ νά μνησθεῖ «*τῶν ἀπ' αἰῶνός σοι εὐαρεστησάντων κατά γενεάν καί γενεάν ἁγίων πατέρων, πατριαρχῶν, προφητῶν, ἀποστόλων, μαρτύρων, ὁμολογητῶν, διδασκάλων, ὁσίων καί παντός πνεύματος δικαίου ἐν πίστει τοῦ Χριστοῦ σου τετελειωμένου*», ἀκολουθεῖ ἡ μνημόνευση τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ὀνομαστικά, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ Παύλου καί τοῦ Λουκά, τῶν μαρτύρων καί μεγαλομαρτύρων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἀνδρῶν καί γυναικῶν, μέ ἰδιαιτερότητα τή μνημόνευση τῶν νηπίων τῶν ἀναιρεθέντων ὑπό τοῦ Ἡρώδου, τῶν μεγάλων πατέρων, τῶν ἐπτά Οἴκουμενικῶν

⁹ Π. Ροδοπούλου, *Μελέται Α'*, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 56, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 448.

¹⁰ Ἰ. Φουντούλη, *Θεία Λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν*, Κείμενα Λειτουργικῆς 13, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 51.

¹¹ Ὁ.π., σ. 53.

¹² Ἰ. Φουντούλη, *Θεία Λειτουργία Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου*, Κείμενα Λειτουργικῆς 5, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 66.

Συνόδων καί τῶν συγκροτησάντων αὐτάς πατέρων, τῶν μεγάλων πατέρων τοῦ ἀσκητισμοῦ, μέ τή χαρακτηριστική διευκρίνιση: «οὐχ ὅτι ἡμεῖς ἐσμέν ἄξιοι μνημονεύειν τῆς ἐκείνων μακαριότητος, ἀλλ' ἵνα καί αὐτοί παρεστῶτες τῷ φοβερῷ καί φρικτῷ σου βήματι ἀντιμνημονεύσωσι τῆς ἡμῶν ἐλεεινότητος»¹³. Ἡ μνημόνευση κλείνει μέ τήν ὑπόδειξη στό λειτουργό νά συνεχίσει τίς μνημονεύσεις οἰκείων κ.λπ. κατά τή βούλησή του.

Στή λειτουργία τοῦ ἀγίου Μάρκου στόν πρόλογο τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς καί, πάντως, πρό τοῦ καθαγιασμοῦ ὑπάρχουν γενικά αἰτήματα: «... Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, μνησθεῖς τῶν ἀπ' αἰῶνος προπατόρων, πατέρων, πατριαρχῶν, προφητῶν, ἀποστόλων, μαρτύρων, ὁμολογητῶν, ἐπισκόπων, ὁσίων, δικαίων, παντός πνεύματος, ἐν πίστει Χριστοῦ τετελειωμένων καί ὧν ἐν τῇ σήμερον ἡμέρᾳ τήν ὑπόμνησιν ποιούμεθα καί τοῦ ἀγίου πατρός ἡμῶν Μάρκου τοῦ ἀποστόλου καί εὐαγγελιστοῦ τοῦ ὑποδείξαντος ἡμῖν ὁδόν σωτηρίας»¹⁴. Καί, βέβαια, ἀκολουθεῖ ἡ ὑπόδειξη τῆς μνημόνευσης τῶν κεκοιμημένων χριστιανῶν.

Στήν ἀρμενική λειτουργία ὑπάρχει μετά τόν καθαγιασμό, μετά τή μνημόνευση τῆς Θεοτόκου, μία γενική μνημόνευση τῶν ἀγίων κατά κατηγορίες: «τῶν ἀγίων ἀποστόλων, προφητῶν, διδασκάλων, μαρτύρων... κ.ἄ.»¹⁵. Ὑπάρχει, ὁμως, καί ἐκτενῆς ὀνομαστική μνημόνευση ἀγίων, πού συνδέονται μέ τήν Ἱστορία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας ἀλλά καί γενικότερα μέ τήν Ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ¹⁶.

Ὁ Ene Branište, παραπέμποντας σέ μία παλαιά μελέτη (1922) τοῦ O. Casel, φαίνεται ὅτι παραδέχεται τήν κοινή μνημόνευση ἀγίων καί κεκοιμημένων, γιά τό λόγο ὅτι ἡ μνημόνευση στίς ἀρχαῖες ἀναφορές ἦταν γενικοῦ χαρακτήρα καί συμπεριελάμβανε μαζί τούς ἀγίους καί τούς κεκοιμημένους χριστιανούς. Καί ἐξηγεῖ τή θέση του: «Αὐτό ὀφείλετο στό γεγονός ὅτι ἡ θεία λειτουργία προσφερόταν ὑπέρ τῶν κεκοιμημένων γιά τήν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς τους καί τόν ἀγιασμό τους, ὄχι ὁμως γιά τήν συγχώρηση τῶν ἁμαρτιῶν τους. Κατά τήν ἄποψη αὐτή ἡ θεία λειτουργία θά μπορούσε κάλλιστα νά προσφερθεῖ τόσο γιά τούς συνηθισμένους κεκοιμημένους ὅσο καί γιά τούς ἀγίους, καθόσον θά μπορούσε νά εἶναι ὠφέλιμη καί στίς δύο περιπτώσεις, προξενῶντας σέ ὅλους τήν ἔνωση μέ τό Χριστό καί τήν ἀνάπαυση ἐν σκηναῖς δικαίων. Μέ τό χρόνο, ὁμως, εἰσχώρησε σιγά-σιγά ὄλο καί περισσότερο στήν εὐχαριστιακή ἀνάμνηση ἡ ἰδέα τῆς ἁμαρτίας καί τῆς τιμωρίας γιά τήν ἁμαρτία. Σ' αὐτή τήν περίπτωση, οἱ συνηθισμένοι κεκοιμημένοι ἄρχισαν τώρα νά μνημονεύονται ὄχι γιά τήν ἀνάπαυση τῶν ψυχῶν, ἀλλά κυρίως καί κατά πρῶτο λόγο γιά τή συγχώρηση καί ἐλάφρυνση ἀπό τίς ἁμαρτίες μέ τίς ὁποῖες, ἐνδεχομένως, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀγαθή θέλησή τους ἀναπαύθηκαν. Ἡ λειτουργία ἔτσι ὄλο καί περισσότερο ἔγινε μία προσευχή μεσιτείας καί μία

¹³ Ὁ.π., σ. 67-70.

¹⁴ Ἰ. Φουντούλη, *Θεία Λειτουργία τοῦ Ἀποστόλου Μάρκου*, Κείμενα Λειτουργικῆς 3, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 48.

¹⁵ Ἰ. Φουντούλη, *Θεία Λειτουργία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 45.

¹⁶ Ὁ.π., σ. 45 κ.ἑξ.

ἐξιλαστήρια θυσία. Στά νέα αὐτά δεδομένα ἡ Ἐκκλησία δέν μπορούσε πλέον νά προσευχηθεῖ γιά τούς ἀγίους μέ τά ἴδια λόγια μέ τά ὁποῖα προσευχόταν γενικά γιά τούς κεκοιμημένους»¹⁷.

Ὅμως, παρά τήν παρατηρούμενη ὡς ἄνω ἀνακρίβεια στή λειτουργική ὀρολογία, ἡ ὁποία μπορεῖ νά ἐπιτεινόταν καί ἀπό τήν κοινή χρήση τοῦ ὄρου «μνημονεύειν», πολύ νωρίς στή συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας διακρίνονταν οἱ μάρτυρες καί οἱ ἅγιοι, ὡς τά ἐκλεκτά τέκνα τῆς Ἐκκλησίας, τά μέλη τῆς θριαμβεύουσας Ἐκκλησίας, ἀπό τούς συνήθεις κεκοιμημένους χριστιανούς. Μάλιστα δέ ἦρθε στό προσκήνιο ἡ σαφής διάκριση ὅτι στούς ἀγίους ἀπευθυνόμεστε προσευχητικά ὡς μεσίτες μας ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ τούς συνήθεις κεκοιμημένους τούς μνημονεύουμε μεσιτεύοντας, δηλαδή προσευχόμενοι γι' αὐτούς.

Τά πράγματα ὅμως πολύ ἔγκαιρα ἀποσαφηνίστηκαν. Γιά παράδειγμα, ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἱεροσολύμων, διευκρινίζοντας τήν διαφορετικῆς σημασίας μνημόνευση τῶν ἀγίων καί τῶν κοινῶν χριστιανῶν στή θέση μετά τόν καθαγιασμό τῶν Δώρων, ἀναφέρει σχετικά: «*Εἶτα μνημονεύομεν καί τῶν κεκοιμημένων, πρῶτον Πατριαρχῶν, Προφητῶν, Ἀποστόλων, Μαρτύρων, ὅπως ὁ Θεός εὐχαῖς αὐτῶν καί πρεσβείαις προσδέξεται ἡμῶν τήν δέησιν. Εἶτα καί ὑπέρ τῶν κεκοιμημένων ἀγίων πατέρων καί ἐπισκόπων, καί πάντων ἀπλῶς τῶν ἡμῖν προκεκοιμημένων, μεγίστην ὄνησιν πιστεύοντες ἔσεσθαι ταῖς ψυχαῖς, ὑπέρ ὧν ἡ δέησις ἀναφέρεται, τῆς ἀγίας καί φρικωδεστάτης προκειμένης θυσίας*»¹⁸.

Στό ἴδιο μῆκος κύματος κινεῖται καί ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος Κύπρου, ὁ ὁποῖος διευκρινίζει αὐτό ἀκριβῶς, τό γιατί «δικαίων ποιούμεθα τήν μνήμην, καί ὑπέρ ἀμαρτωλῶν...»¹⁹. Ὁ Ene Braniște μάς δίνει σχετικές παραπομπές καί τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου²⁰.

¹⁷ Ene Braniște, *Explicarea Sfintei Liturghii după Nicolae Căbăsilă*, București 1943, σ. 161-162, σημ. 37.

¹⁸ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατήχηση Ε΄ Μυσταγωγική*, β΄ ἔκδοση «Ἐτοιμασία», Ἰ. Μ. Τιμίου Προδρόμου, Καρέας 1999, σ. 634-636.

¹⁹ Ἐπιφανίου Κύπρου, *Κατά Αἰρέσεων*, Migne P.G., 42, 513B-C. Παραθέτουμε ὀλόκληρο τό κατατοπιστικό σχετικό ἀπόσπασμα τοῦ Ἁγίου Ἐπιφανίου: «*ἔπειτα δέ περί τά ὀνόματα λέγειν τῶν τελευτησάντων, τί ἂν εἴη τούτου πούργιαίτερον; τί τούτου καιριώτερον καί θαυμασιώτερον, πιστεύειν μέν τούς παρόντας, ὅτι οἱ ἀπελθόντες ζῶσι, καί ἐν ἀνυπαρξίᾳ οὐκ εἰσίν· ἀλλά εἰσί, καί ζῶσι παρά τῷ Δεσπότη· καί ὅπως ἂν τό σεμνότατον κήρυγμα διηγήσοιτο, ὡς ἐλπίς ἐστίν ὑπέρ ἀδελφῶν εὐχομένοις, ὡς ἐν ἀποδημίᾳ τυγχανόντων· ὠφελεῖ δέ καί ἡ ὑπέρ αὐτῶν γενομένη εὐχή, εἰ καί τά ὅλα τῶν αἰτιμάτων μὴ ἀποκόπτοι· ἀλλ' οὖν γε διά τό πολλάκις ἐν κόσμῳ ἡμᾶς σφάλεσθαι ἐκουσίως τε καί ἀκουσίως, ἵνα τό ἐντελέστερον σημαυθῆ. **Καί γάρ δικαίων ποιούμεθα τήν μνήμην, καί ὑπέρ ἀμαρτωλῶν**· (ἡ ὑπογράμμιση δική μας) ὑπέρ μέν ἀμαρτωλῶν ὑπέρ ἐλέους Θεοῦ δεόμενοι, ὑπέρ δέ δικαίων καί πατέρων καί πατριαρχῶν, προφητῶν καί ἀποστόλων καί εὐαγγελιστῶν καί μαρτύρων καί ὁμολογητῶν, ἐπισκόπων τε καί ἀναχωρητῶν καί παντός τοῦ τάγματος, ἵνα τόν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν ἀφορίσωμεν ἀπό τῆς τῶν ἀνθρώπων τάξεως διά τῆς πρὸς αὐτόν τιμῆς, καί σέβας αὐτῷ ἀποδώμεν, ἐν ἐννοίᾳ ὄντες, ὅτι οὐκ ἐστίν ἐξισούμενος ὁ Κύριος τινι τῶν ἀνθρώπων, κἄν τέ μῆρία καί ἐπέκεννα ἐν δικαιοσύνῃ ὑπάρχη ἕκαστος τῶν ἀνθρώπων*».

²⁰ Ene Braniște, ὁ.π., σ. 162, σημ. 40 καί παραπομπή στά ἐδάφια τοῦ Αὐγουστίνου: *Epist. CLIX*, 1 (P.L., t. XXXVIII, 868), *Sermo CCLXXXV*, 5 (ὁ.π., σ. 1295), *In Evang. Joh. tract. LXXXIV*, 1 (ὁ.π., t. XXXV, 1847).

3. Η μνημόνευση τῶν ἁγίων στὶς λεγόμενες «βυζαντινές λειτουργίες».

Στὴ θεία λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου ἡ μνημόνευση τῶν ἁγίων μετὰ τὸν καθαγιασμό ἔχει τὴ γνωστὴ μορφή: *«Ἡμᾶς δέ πάντα, τοὺς ἐκ τοῦ ἐνός ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου μετέχοντας, ἐνώσαις ἀλλήλοις εἰς ἐνός Πνεύματος ἁγίου κοινωνίαν, καὶ μηδένα ἡμῶν εἰς κρῖμα ἢ εἰς κατάκριμα ποιήσαις μετασχεῖν τοῦ ἁγίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου, ἀλλ' ἵνα εὐρωμεν ἔλεον καὶ χάριν μετὰ πάντων τῶν ἁγίων τῶν ἀπ' αἰῶνός σοι εὐαρεστησάντων, προπατόρων, πατέρων, πατριαρχῶν, προφητῶν, ἀποστόλων, κηρύκων, εὐαγγελιστῶν, μαρτύρων, ὁμολογητῶν, διδασκάλων καὶ παντός πνεύματος δικαίου ἐν πίστει τετελειωμένου.*

Ἐξαιρέτως τῆς παναγίας, ἀχράντου ὑπερευλογημένης, ἐνδόξου, Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας.

Τοῦ ἁγίου Ἰωάννου, προφήτου, Προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ, τῶν ἁγίων ἐνδόξων καὶ πανευφήμων ἀποστόλων, τοῦ ἁγίου (τοῦ δεῖνος), οὗ καὶ τὴν μνήμην ἐπιτελοῦμεν, καὶ πάντων σου τῶν ἁγίων, ὧν ταῖς ἱκεσίαις ἐπίσκεψαι ἡμᾶς, ὁ Θεός. Καὶ μνήσθητι πάντων τῶν προκεκοιμημένων ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως ζωῆς αἰωνίου (καὶ μνημονεῦει ἐνταῦθα ὀνομαστί ὧν βούλεται τεθνεώτων) καὶ ἀνάπαυσον αὐτούς, ὅπου ἐπισκοπεῖ τό φῶς τοῦ προσώπου σου». Καί, βέβαια, συνεχίζει ἡ μεγαλειώδης αὐτὴ εὐχή μέ γενικά αἰτήματα καὶ ἀναφορές σέ ὅλες τίς περιστάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ τοῦ προσωπικοῦ βίου τῶν ἐπὶ γῆς ἀγωνιζομένων χριστιανῶν.

Ἀπό τό ὡς ἄνω παράθεμα τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Μ. Βασιλείου ἐπισημαίνουμε δύο χαρακτηριστικές ἐκφράσεις: **«ἀλλ' ἵνα εὐρωμεν ἔλεον καὶ χάριν μετὰ πάντων τῶν ἁγίων τῶν ἀπ' αἰῶνός σοι εὐαρεστησάντων»** καὶ ἡ ἐπόμενη: **«καὶ πάντων σου τῶν ἁγίων, ὧν ταῖς ἱκεσίαις ἐπίσκεψαι ἡμᾶς, ὁ Θεός».**

Στὴν πρώτη ἔκφραση, ἀπὸ τὴν εὐχή ζητεῖται νά ἔλθει διὰ τῆς εὐχαριστιακῆς μεταλήψεως ἡ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι κοινωνία καὶ ἐνότητα τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας μεταξύ τους καὶ μετὰ πάντων τῶν ἁγίων, οἱ ὅποιοι ἤδη ἀπολαμβάνουν τὴν ἀγιοπνευματικὴν κοινωνία ὡς μέτοχοι καὶ φορεῖς τῆς χαρισματικῆς ζωῆς τῶν τέκνων τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Στὴ δευτέρη ὡς ἄνω ἔκφραση, ἡ δέηση πρὸς τοὺς ἁγίους εἶναι ἀκόμη πῶ σαφῆς. Παρακαλοῦμε τὸν Θεό νά μᾶς ἐπισκεφθεῖ, νά μᾶς χαρίσει τίς δωρεές Του **«ταῖς ἱκεσίαις τῶν ἁγίων».**

Στὴν ἀνάλογη ἔκφραση τῆς ἀναφορᾶς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, μετὰ τὸν καθαγιασμό, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ὅλης διαδικασίας τῆς καθόδου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τῆς μεταβολῆς τῶν εὐχαριστιακῶν εἰδῶν καὶ τῆς θείας μεταλήψεως τῶν πιστῶν, ἡ σχετικὴ εὐχή -τρόπον τινὰ συμπερασματικά- εἰσάγεται μέ τό *«ὥστε γενέσθαι τοῖς μεταλαμβάνουσιν εἰς νῆψιν ψυχῆς ...»* καὶ συνεχίζει ἐπιπροσθέτως *«... ἔτι προσφερόμέν σοι τὴν λογικὴν*

ταύτην λατρείαν ὑπέρ τῶν ἐν πίστει ἀναπαυσαμένων προπατόρων, πατέρων, πατριαρχῶν κ.λπ.». Καί, βέβαια, παρατηροῦμε ὅτι, ἐνῶ γιά τούς χριστιανούς εὐχετικά ζητοῦνται τά περιγραφόμενα εὐεργετικά ἀποτελέσματα τῆς διά τῆς θείας εὐχαριστίας ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι θεοκοινωνίας, γιά τούς ἁγίους, μέ τή μορφή τῆς ἀπαρίθμησης τῶν γενικῶν κατηγοριῶν τους, γίνεται ἀπλή μνημόνευση, καλοῦνται δηλαδή νά εἶναι παρόντες καί σέ κοινωνία διά τοῦ Θεοῦ μαζί μας, χωρίς νά ὑπενθυμίζεται, ὅπως στή λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου, ὅτι ἤδη βρῆκαν *«ἔλεον καί χάριν»*, ἐκτός ἐάν θεωρήσουμε ὅτι εἶναι κάπως ἀνάλογη καί ἡ ἔκφραση τῆς χρυσοστομικῆς ἀναφορᾶς *«ἔτι προσφερόμεν σοι τήν λογικήν ταύτην λατρείαν ὑπέρ τῶν ἐν πίστει ἀναπαυσαμένων»* ἢ ὁποία, βέβαια, ὑπονοεῖ τήν κατά Θεόν τελειώσή τους. Στή συνέχεια τῆς χρυσοστομικῆς ἀναφορᾶς μετά τή μνημόνευση τῆς Θεοτόκου καί τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, παρεμφερῶς, ὅπως καί στήν ἀναφορά τοῦ Μ. Βασιλείου, ὑπάρχει ἡ ἔκφραση: *«... καί πάντων σου τῶν ἁγίων, ὧν ταῖς ἰκεσίαις ἐπίσκεψαι ἡμᾶς, ὁ Θεός»*.

Ἄξιζει νά ἀναφέρουμε ἔστω καί ἐπιγραμματικά ὅτι τό θέμα τῆς μνημόνευσης τῶν ἁγίων καί τῆς σχέσεώς τους μέ τήν προσφερόμενη εὐχαριστιακή θυσία ἀπασχόλησε ἐκτενέστατα τόν ἅγιο Νικόλαο Καβάσιλα καί μάλιστα σέ πέντε κεφάλαια τοῦ Ὑπομνήματός του στή θεία λειτουργία (κεφ. 10, 34, 48, 49, 50). Μάλιστα δέ, τό τελευταῖο κεφάλαιο εἶναι τό ἐκτενέστερο τοῦ Ὑπομνήματός του. Τό 10^ο κεφάλαιο ἀναφέρεται στήν Προσκομιδή, γι' αὐτό καί δέν ἐπεκτείνουμε ἐδῶ τό λόγο. Ἀναφέρουμε μόνο δύο χαρακτηριστικές ἐκφράσεις τοῦ Ὑπομνήματος: *«Εὐχαριστίαν πρός τόν Θεόν, ἰκεσίαν, τάς ἀφορμάς, τά αἷτια τῆς τῶν δώρων προσαγωγῆς»*, *«... ὥστε τά δῶρα εἶναι καί χαριστήρια καί ἰκεσία»*²¹. Στούς λόγους, βέβαια, τῆς «εὐχαριστίας» συμπεριλαμβάνεται, ἐκτός τῶν πρωταρχικῶν δωρεῶν τοῦ Θεοῦ, ὅπως εἶναι τά ἀποτελέσματα τῆς σωτηριώδους ἐξίλαστῆρας θυσίας τοῦ Χριστοῦ κ.ἄ., καί τό γεγονός ὅτι ἤδη ἡ Ἐκκλησία *«... καί αὐτῆς ἐκληρονόμησεν ἐνεργεία τῆς βασιλείας ἐν μυρίοις τῶν ἑαυτοῖς χορευτῶν, οὓς ἀποικίαν ἀπέστειλεν εἰς τόν οὐρανόν, οὓς "Ἐκκλησίαν πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς" (Πρβλ. Ἐβρ. 12, 23) ὁ μακάριος Παῦλος ἐκάλεσεν»*²². Ἐνῶ, παράλληλα, γιά τούς ἀγωνιζομένους ἤδη ζῶντας χριστιανούς τῶν ὁποίων τήν ἔκβαση τοῦ ἀγῶνος γνωρίζει ὁ Θεός καί γι' αὐτούς πού ἐκοιμήθησαν χωρίς τή βεβαιότητα τῆς ἐν Κυρίῳ ἀναπαύσεώς τους, ἡ Ἐκκλησία διά τῶν προσευχῶν της μνημονεύει τοῦ ἐξίλαστηρίου θανάτου τοῦ Κυρίου τῶν τελειωθέντων ἁγίων, ἀλλά καί τῶν *«μήπω τελείων»*. Μνημόνευση, δηλαδή, μέ διττό χαρακτήρα: *«ὑπέρ μέν ἐκείνων (ἐννοεῖται τῶν ἁγίων) εὐχα-*

²¹ Νικολάου Καβάσιλα, *Εἰς τήν θείαν Λειτουργίαν*, Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καί Ἀσκητικῶν, ΕΠΕ 22, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 66.

²² Ὁ.π., σ. 68.

ριστοῦσα». Ἐνῶ «ὕπέρ δέ τούτων (τῶν ζώντων καί κεκοιμημένων χριστιανῶν) ἰκετεύουσα»²³.

Στό 34^ο Κεφάλαιο μέ τίτλο: «Περί τῶν μετά τήν θυσίαν εὐχῶν καί τίς ὁ λόγος καθ' ὃν ἐνταῦθα μνημονεύει τῶν ἀγίων καί τῆς Παναγίας ἐξαιρέτως», ἀναφέρεται στό διπλό χαρακτήρα τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς, δηλαδή τῆς εὐχαριστίας καί τῆς ἰκεσίας. Τῆς μέν εὐχαριστίας ἀπευθυνομένης γιά τούς ἀγίους, ἐνῶ τῆς ἰκεσίας ἀπευθυνομένης γιά τούς ζῶντες καί κεκοιμημένους χριστιανούς²⁴. Ἐν εἶδει συμπεράσματος ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας, μάλιστα συγκρίνοντας τίς δύο ἀναφορές τῶν βυζαντινῶν λειτουργιῶν σέ σχέση μέ τό ὑπό συζήτηση θέμα, ἀναφέρει: «καί οὕτω μέν ὁ μακάριος Ἰωάννης διπλοῦν τό σχῆμα τῆς ἱεραῆς ταύτης λατρείας εἶναι σημαίνων, χαριστήριον καί ἰκέσιον, χωρίς (δηλαδή χωριστά) μέν τίθησιν ὑπέρ ὧν εὐχαριστεῖ, χωρίς δέ ὑπέρ ὧν ἰκετεύει. Ὁ δέ θεῖος Βασίλειος τῇ ἰκεσίᾳ παραμύγνυσι τήν εὐχαριστίαν. Καί τοῦτο ποιεῖ πανταχοῦ τῆς ἱερουργίας· καί τάς εὐχάς ἄν εὔροις σχεδόν ἀπάσας κάτοῦτο κάκεῖνο δυναμένας. Μέμνηται δέ καί τῶν ἀγίων, ὧν ὁ ἅγιος Ἰωάννης (Χρυσόστομος), καί κατ' αὐτόν τῆς ἱερουργίας τόν τόπον, ἀλλ' οὐ τόν αὐτόν τρόπον. Εὐξάμενος γάρ ἀξιωθῆναι πάντας τῆς κοινωνίας τῶν μυστηρίων “μή εἰς κρίμα ἢ εἰς κατάκριμα”, ἐπάγει· “ἀλλ' ἵνα εὔρωμεν χάριν μετά πάντων τῶν ἀγίων τῶν ἀπ' αἰῶνός σοι εὐαρεστησάντων, προπατόρων, πατέρων, πατριαρχῶν” καί τά ἐξῆς· εἶτα “ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας”. Ἀλλά καί ταῦτα τά ῥήματα ἔχει μέν ἰκεσίαν, ἐμφαίνει δέ εὐχαριστίαν, καί γάρ εὐεργέτην τοῦ γένους κηρύττει τόν Θεόν, ἐν οἷς μέμνηται τῶν παρ' αὐτοῦ τελειωθέντων καί ἀγιασθέντων ἀνθρώπων, μονοῦ λέγων· ἵνα δῶς ἡμῖν χάριν, ἣν τοῖς ἀγίοις κατέθετο πρότερον, ἵνα ἀγιάσης ὡσπερ καί ἄλλους φθάσας ἡγίασας τῶν ὁμογενῶν ἡμῖν»²⁵. Ἀκολουθῶς στά Κεφάλαια 48 καί 49, συνδυάζοντας τίς θεολογικές καί πνευματικές ἔννοιες καί τά ἀπορρέοντα ἀγαθὰ ἀποτελέσματα ἀπό τήν ἀπό κοινοῦ ἀναφορά στά δῶρα (τά εὐχαριστιακά), στόν δωροδότη (Κύριο), στόν δωρολήπτη (πιστό ἢ ἀκόμη καί ἅγιο), συνθέτει μία θεολογικότατη καί πνευματικότατη εὐχαριστιακή διδασκαλία. Ἔτσι, τά δῶρα τῆς εὐχαριστιακῆς ἱερουργίας προσφέρονται στόν Θεό, ὁ ὁποῖος μᾶς τά ἀντιπροσφέρει ὡς καθαγιασμένα, πλέον, εὐχαριστιακά δῶρα, δηλαδή ὡς Σῶμα καί Αἷμα Του. Καί σ' αὐτήν τήν περίπτωσι οἱ ἅγιοι, πού πρόσφεραν κάτω ἀπό ὁποιοσδήποτε συνθηκῆς τόν ἑαυτό τους «ὡς ὀλοκαυτώματα λογικά»²⁶, συμμετέχουν εὐχαρίστως σ' αὐτήν τήν δωροφορία μας πρός τόν Θεό, ἀφοῦ αὐτός ἦταν ἐξ ὀλοκλήρου καί ὁ δικός τους στόχος, ἡ προσφορά τους στόν Θεό,

²³ Ὁ.π.

²⁴ Πρβλ. ὁ.π., σ. 172.

²⁵ Ὁ.π., σ. 172-174.

²⁶ Μαρτυρικό Δ' ἤχ.: «Ἱερεῖα ἔμψυχα, ὀλοκαυτώματα λογικά, μάρτυρες Κυρίου, θύματα τέλεια Θεοῦ, Θεόν γινώσκοντα, καί Θεῶν γινωσκόμενα, πρόβατα, ὧν ἡ μάνδρα λύκοις ἀνεπίβατος· πρεσβεύσατε καί ἡμᾶς συμποιμανθῆναι ὑμῖν, ἐπί ὕδατος ἀναπαύσεως».

πραγμα τό ὅποιο ἐπιστρέφει σέ μᾶς, στή λατρεύουσα κοινότητα, ὡς εὐλογία καί ἁγιασμός μέ τή δική τους παρεμβολή. Καί, γιά νά μή θεωρηθεῖ ὅτι αὐθαιρετοῦμε ἐρμηνευτικά, θά παραθέσουμε τήν κατακλειῖδα τοῦ 49^{ου} Κεφαλαίου πού ἔχει χαρακτήρα συμπεράσματος γιά τά ἀναπτυχθέντα εἰς τά ὡς ἄνω δύο Κεφάλαια: «Ὅθεν, εἴ τις αὐτῶν μεμνημένος καί τῆς εὐδοκίμησης αὐτῶν καί τῆς μακαριότητος καί τῆς δόξης τόν στεφανώσαντα Θεόν ὑμνήσειε, χάριν αὐτοῖς κατατίθεται χαρίτων ἀπασῶν τήν τιμιωτάτην, καί μάλισθ' ὅταν ποιῆται τήν ὑμνησιν οὐ φωναῖς ψιλαῖς μόνον ἀλλά καί δώρων χαριστηρίων προσαγωγῆ, καί δώρων οὕτω σφόδρα δεκτῶν τῷ Θεῷ, καί τιμίων τήν ἀνωτάτω τιμήν. Τηνικαῦτα γάρ, καθάπερ αὐτός ὁ Σωτήρ Ἰλεως αὐτά δεχόμενος καί ὑπέρ πᾶσαν νομικήν λατρείαν τό σῶμα ἡμῶν αὐτοῦ ἀντιδίδωσι καί τό αἷμα, οὕτω καί αὐτοί χαίροντες αὐτοῖς, ὡς οὐδενί τῶν ἄλλων οἷς αὐτούς θεραπεύειν δοκοῦμεν, ὅλους παρέχουσιν ἡμῶν ἑαυτούς συντελεῖν πρός πᾶν ὅτι ἡμῶν συμφέροι· πανταχοῦ γάρ τῶν ἑαυτῶν μιμοῦνται Δεσπότην»²⁷.

Τέλος, τό 50^ο Κεφάλαιο ἔχει μία εἰδική ἀναφορά πού φαίνεται καθαρά καί ἀπό τόν τίτλο του: «Πρός τούς λέγοντας τήν ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῶν Ἁγίων μνήμην ἰκεσίαν τοῦ ἱερέως πρός τόν Θεόν εἶναι ὑπέρ αὐτῶν». Πρόκειται, ἀσφαλῶς, γιά ἐσφαλμένη τοποθέτηση. Γι' αὐτό καί εὐθύς ἀμέσως ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας ἐπισημαίνει «τό ἄτοπο»²⁸ τοῦ πράγματος: «οὐκοῦν εὔξονται μέν τοῖς ἀνευθύνοις ἄφεςιν ἁμαρτιῶν, ὡς ὑπευθύνοις ἔτι καί δίκας ὀφείλουσιν, εὔξονται δέ τοῖς Ἁγίοις ὡς μήπω ἡγιασμένοις, τήν μετά τῶν Ἁγίων ἀνάπαυσιν, εὔξονται δέ τελείωσιν τοῖς τελείοις, ὡς μήπω τελειωθεῖσιν»²⁹. Ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας στήν προκειμένη περίπτωση κάνει πολεμική πάνω σέ μία ἐσφαλμένη ἐρμηνευτική ἄποψη τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ λειτουργός κατά τή μνημόνευση τῶν ἁγίων, στήν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς καί μετά τόν καθαγιασμό τῶν δώρων, ἐνεργεῖ, εὔχεται κυριολεκτικά στή θέση τοῦ Χριστοῦ, στό ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, δεδομένου ὅτι Αὐτός μόνο θά μπορούσε νά μεσιτεύσει γιά τούς ἁγίους³⁰. Ἡ μεσιτεία τοῦ Χριστοῦ στή θεία λειτουργία κατά τόν Θεόδωρο Ἀνδίδων, συνίσταται ὄχι μόνο στήν ἄσκηση τῆς αἰώνιας ἀρχιεροσύνης Του, ἀλλά καί στά ἴδια τά λόγια τῶν εὐχῶν τῆς λειτουργίας. Θά μπορούσε τρόπον τινά νά θεωρηθεῖ ὡς μία φραστική (διά λόγου) μεσιτεία πού δέ διαφέρει σέ τίποτε ἀπ' αὐτήν τοῦ ἱερέα³¹. Ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας ἀπέκρουσε σθεναρά αὐτήν τήν ἀπλοϊκή καί ἀνθρωπομορφική ἐρμηνεία καί διευκρίνισε ταυτόχρονα τό σέ τί συνίσταται ἡ μοναδική³² μεσιτεία καί ἡ ἄσκηση τῆς ἀρχιεροσύνης τοῦ Χριστοῦ σέ σχέση πάντα μέ τό ρόλο τοῦ

²⁷ Ν. Καβάσιλα, ὁ.π., σ. 230.

²⁸ Ὁ Ν. Καβάσιλας χρησιμοποιεῖ αὐτολεξεί τόν ὄρο «ἄτοπον», ὁ.π., σ. 234, 7.

²⁹ Ὁ.π., σ. 232.

³⁰ Πρβλ. Α' Τιμ., 2, 5.

³¹ Θεοδώρου Ἀνδίδων, Προθεωρία Κεφαλαιώδης, κεφ. 28 καί 29, Migne P.G., 140, 456-457.

³² Α' Τιμ., ὁ.π.

λειτουργοῦ ἱερέα³³. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας ἔχει ἀφιερωμένο τό 45^ο Κεφάλαιο στό θέμα: «Περί τῆς τοῦ Χριστοῦ μεσιτείας»³⁴. Ἀξιοσημείωτο σ' αὐτήν τή συνάφεια εἶναι καί τό ἐπικίνδυνο γεγονός πού ἐπισημαίνει ὁ Ene Braniște, ὅτι δηλαδή μέ τήν ἔξαρση τῆς σημασίας τῶν λόγων τῆς θείας λειτουργίας σέ συνδυασμό μέ τήν ἐκφορά τους ἀπό τόν ἱερέα, ἰδιαίτερα τῶν ἰδρυτικῶν τοῦ Ἱεροῦ Μυστηρίου λόγων, παρέχεται ἕνα ἀκόμη τεκμήριο στούς Λατίνους γιά τή θεμελίωση τῆς ἄποψης περί καθαγιασμοῦ τῶν δώρων μέ μόνη τήν ἐκφορά τῶν ἰδρυτικῶν λόγων. Μάλιστα δέ, παραθέτει καί ἕνα συγκεκριμένο παράδειγμα ἐκμετάλλευσης τῆς ἄποψης τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων ἀπό μέρος τοῦ Λατίνου θεολόγου M. Jugie³⁵.

Βέβαια, ὁ τελευταῖος τῶν σημαντικότερων ἐρμηνευτῶν τῆς θείας λειτουργίας, ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης, ἐκφράζεται ἐπί τοῦ θέματος πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐντελῶς ξεκάθαρα. Στό ἐρώτημα πού τίθεται: «Διατί καί τῶν ἁγίων καί τῆς Παναγίας Θεοτόκου ἐν τῇ ἱερωργίᾳ ὁ ἀρχιερεὺς μέμνηται;» δίδει τήν εὐσύννοπτη ἀπάντηση: «Ἐξαιρέτως δέ τῆς τοῦτον παρθενικῶς τεκούσης Θεομήτορος κόρης, μαρτυρῶν κᾶν τούτῳ, ὡς τοῖς ἁγίοις ἠνώθημεν, καί διὰ τοῦ θύματος τούτου κοινωνοὶ ἐκείνων ἐσμέν, καί ὅτι παρρησίαν οὔτοι πρὸς τόν φιλοῦντα καί φιλούμενον ἔχοντες, ἰσχύουσι καί ἡμᾶς αὐτῷ (ἐδῶ ὑπαινίσσεται τήν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς) καταλλᾶξαι τε καί ἐνῶσαι»³⁶. Καί σέ ἄλλο σχετικό παράθεμα πάλι μέ ἀδιαμφισβήτητο τρόπο σημειώνει ὁ ἴδιος ἱερός πατήρ: «καί τῶν ἁγίων δέ ἡ ἀνακήρυξις, ὅτι συνέπαθον αὐτῷ, καί νῦν συνδοξάζονται. Ἐξαιρέτως δέ ἡ τῆς Παναγίας καί μόνης Θεοτόκου ἀνάμνησις, ὅτι καί νῦν καί τότε τό κοινόν ἐστί παντός κόσμου σωτήριον· ἦν καί πάντες ἀνυμνοῦμεν, ἐπεὶ καί δι' αὐτῆς τήν σωτηρίαν ἐλπίζομεν»³⁷.

4. Μερικές αναφορές, τέλος, σέ σύγχρονους σχολιαστές τῆς θείας λειτουργίας.

Ἦδη μέχρι τώρα ἡ πραγματεύση μας κινήθηκε πάνω στό σχετικό ὑλικό πού μᾶς προσέφεραν οἱ λειτουργικές, πατερικές καί ἄλλες πηγές. Θά θέλαμε νά ὀλοκληρώσουμε τήν παρουσίασή μας μέ δύο, κατά τήν ἄποψή μας, ἄριστες κατά τή μορφή καί τό περιεχόμενο σύγχρονες τοποθετήσεις ἐπί τοῦ θέματος, μία ἀπό τή ρουμανική θεολογική παραγωγή καί μία ἀπό τήν ἀντίστοιχη ἑλληνόφωνη.

α) Τήν τοποθέτηση τοῦ ἀείμνηστου καθηγητή μας, αἰδεσιμολογιώτατου Δημητρίου Στανιλοάε τή λαμβάνουμε ἀπό τή μελέτη μας «Ἡ συμβολή τοῦ π. Δημητρίου Στανιλοάε στή

³³ Ν. Καβάσιλα, ὁ.π., κεφ. 50, 11, σ. 236 κ.ἐξ· Ene Braniște, ὁ.π., σ. 102 κ. ἐξ.

³⁴ Ὅ.π., σ. 210-212.

³⁵ M. Jugie, *Teologia dogmatic christianorum orientalium ab Ecclesia Catholica dissidentium*, τόμ. 3, 1931, σ. 280· βλ. Ene Braniște, ὁ.π., σ. 102, σημ. 85.

³⁶ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περί τε τοῦ Θείου Ναοῦ*, Migne P.G., 155, 733B.

³⁷ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περί τῆς Ἱερᾶς Λειτουργίας*, ὁ.π., 297B.

μελέτη τῶν λειτουργικῶν θεμάτων»³⁸ καί εἶναι παράθεμα σέ μετάφραση ἀπό τό ἔργο τοῦ ἰδίου: *Spiritualitate și comuniune în Liturghia Ortodoxă* (Craiova 1986, σ. 302-306):

«Οἱ αἰτήσεις μετά τόν καθαγιασμό τῶν δώρων».

Μετά τόν καθαγιασμό τῶν Τιμίων Δώρων ἀκολουθεῖ ἡ εὐχή: «Ὡστε γενέσθαι τοῖς μεταλαμβάνουσιν εἰς νῆψιν ψυχῆς, εἰς ἄφεσιν ἀμαρτιῶν...».

Γιά τό πρῶτο μέρος αὐτῆς τῆς εὐχῆς ὁ Δ. Στανιλοάε διατυπώνει τήν ἄποψη ὅτι ἐδῶ δέν ἔχουμε ἕνα ἀποτέλεσμα ἄμεσο, ὅπως θά ἦταν ἡ συγχώρηση τετελεσμένων ἀμαρτημάτων, πρᾶγμα τό ὁποῖο θά ὑποκαθιστοῦσε τό μυστήριό τῆς Ἱερᾶς Ἐξομολογήσεως, ἀλλά ἔχουμε ἕνα ἀποτέλεσμα κάπως ἔμμεσο. Δηλαδή, ἡ συγχώρηση αὐτή συνδέεται μέ τή «νήψη τῆς ψυχῆς» καί ἀναφέρεται σέ ἀμαρτήματα κυρίως λογισμῶν πού δέν ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ καί γι' αὐτό δέν ἔχουν πλήρως συνειδητοποιηθεῖ. Ὅλα αὐτά τά πνευματικά ἀγαθά πού περιγράφονται στό πρῶτο μέρος αὐτῆς τῆς εὐχῆς εἶναι ὑποσχόμενα ἀγαθά, τά ὁποῖα θά ἀπολαύσουν ὅλοι ὅσοι κοινωνοῦν μέ σωστές προϋποθέσεις τῶν ἀχράντων μυστηρίων τοῦ Κυρίου.

Μετά τήν περιγραφή τῶν ἀναμενομένων ὡς ἄνω ἀγαθῶν ἀπό τή μετάληψη τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου ὁ ἱερέας, στό δεύτερο μέρος τῆς ἴδιας εὐχῆς, μεταβαίνει στή συγκεκριμένη μνημόνευση αὐτῶν, γιά τούς ὁποίους ἡ θυσία τοῦ Χριστοῦ θά εἶναι «εἰς τιμὴν καί δόξαν», καί αὐτῶν πού θά εἶναι γιά τήν πνευματική τους ὠφέλεια, εἴτε πρόκειται γιά ζῶντες εἴτε γιά κεκοιμημένους.

Τούς «ἐν πίστει ἀναπαυσαμένους» ὁ ἱερέας τούς μνημονεύει μυστικά κατά τήν τάξη τους μέσα στήν ἱστορία τῆς σωτηρίας. Γιά τήν Ὑπεραγία ὁμως Θεοτόκο, πού εἶναι τό ἀποκορύφωμα ὅσων συνήργησαν στή σωτηρία, ὁ ἱερέας ἐπιφυλάσσει εἰδική ἀντιμετώπιση. Τή μνημονεύει ἐκφώνως καλῶντας δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου ὀλόκληρη τήν κοινότητα στήν ἐξύμνηση τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου.

Ἡ θυσία πού προσφέρει ὁ Χριστός γιά μᾶς πρός τόν Πατέρα Του φέρνει ὄλο καί περισσότερο εἰς φῶς τή δόξα τῆς Μητρός Του ἡ ὁποία Τόν γέννησε, ἀλλά καί τή δόξα πού ἀπέκτησαν οἱ ἅγιοι, οἱ ὁποῖοι ὠφελήθηκαν ἀπό Αὐτήν καί ἔλαβαν ἀπό Αὐτήν τή δύναμη νά θυσιαστοῦν καί τήν προτροπή νά προσεύχονται ὄλο καί περισσότερο γιά μᾶς.

Οἱ ἅγιοι χάρη στή θυσία τοῦ Χριστοῦ, ἐνδυναμούμενοι στήν πίστη τους καί μεταδίδοντάς την σέ ἄλλες γενεές μαζί μέ τούς κόπους καί τίς θυσίες τους γιά τό Χριστό, ἐξασφάλισαν μέχρι σήμερα τήν ἀποτελεσματικότητα τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Χριστοῦ διά τῆς εὐχαριστιακῆς θυσίας. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ἡ ἐμπιστοσύνη τους στή σωτηριώδη

³⁸ Ὁ.π., Ἀθήνα 1997, σ. 315-318.

δύναμη τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ ἐπιβεβαιώνεται κάθε φορά ἐκ νέου. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο δοξάζονται.

Οἱ ἅγιοι μνημονεύονται σ' αὐτό τό σημεῖο, ὥστε νά προβληθοῦν καί ὡς παραδείγματα πρὸς μίμηση γιά τούς πιστούς. Ἀλλά καλοῦνται καί νά συμμετάσχουν στή χαρά τῆς πνευματικῆς προόδου τῶν ἀγωνιστῶν τέκνων τῆς Ἐκκλησίας, τά ὁποῖα μέ τήν πνευματική προκοπή τους ἀποδεικνύουν ὅτι ἀξιοποίησαν κατά τόν καλύτερο τρόπο τό πνευματικό παράδειγμα καί τίς πρεσβεῖες τῶν ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας.

Στή συνέχεια αὐτῆς τῆς εὐχῆς μνημονεύονται ὄχι πλέον οἱ ἅγιοι, ἀλλά οἱ «κεκοιμημένοι ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως ζωῆς αἰωνίου» καί ζητεῖται ἀπό τό Θεό γι' αὐτούς νά τούς ἀναπαύσει «ὄπου ἐπισκοπεῖ τό φῶς τοῦ προσώπου Του». Αὐτό τοῦτο τό γεγονός τῆς ἐνθύμησής τους ἀπό τό Θεό εἶναι ἤδη μία ἀνάπαυση, διότι τίθενται ἀπέναντι στό φῶς τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ, τό ὁποῖο τούς βγάζει ἀπό τό σκοτάδι τῆς βασάνου, τῆς βασανιστικῆς ὑπάρξεως χωρίς νόημα καί λησμονημένης ἀπό ὄλους.

Μ' αὐτή τή μνημόνευση καταδεικνύεται γιά ἄλλη μία φορά ὅτι ἡ εὐχαριστιακή θυσία εἶναι πρὸς ὠφέλειαν καί αὐτῶν πού δέ μεταλαμβάνουν ἀπό αὐτήν μέσα στή θεία λειτουργία. Στήν ἐπίγεια Ἐκκλησία ὑπάρχει ἡ εὐκαιρία τῆς προσφορᾶς τοῦ Χριστοῦ ὡς θυσία καί γιά τούς ἐν πίστει κεκοιμημένους, οἱ ὁποῖοι δέν ἔφθασαν στήν ἀγιότητα. Ἡ εὐχαριστιακή θυσία μᾶς ζητεῖ νά εἴμαστε ἀλληλέγγυοι καί ἔναντι αὐτῶν στό δρόμο πρὸς τή βασιλεία τῶν οὐρανῶν, ἐκτός ἀπό τίς περιπτώσεις πού ἐξῆλθαν ἀπό τήν Ἐκκλησία ὅσο ἀκόμη ζοῦσαν.

Ἀκολουθῶς, τό περιεχόμενο τῆς ἴδιας εὐχῆς στρέφεται πρὸς τούς ζῶντες. Μνημονεύονται οἱ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι, οἱ ὁποῖοι ὀρθοτομοῦν τό λόγο τῆς ἀληθείας, τό πρεσβυτέριο, οἱ διάκονοι καί τά μοναχικά τάγματα. Χωρίς τή διακονία τους δέ θά μπορούσε νά διατηρηθεῖ ἡ Ἐκκλησία καί νά ἀσκήσει τό σωτηριῶδες ἔργο Της. Ἀπό τήν ἐπαναλαμβανόμενη προσφορά τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ ἡ Ἐκκλησία παίρνει τή δύναμη νά δέεται γιά τήν ἴδια τήν ὑπαρξή της. Αὐτή ὑπάρχει διά τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία διαρκῶς ἀνανεώνεται μέ τήν ὑπαρξή τῶν ἱερέων καί τῶν ἐπισκόπων. Ἀλλά ὑπάρχει καί χάρις στή θέλησή της νά ἀξιοποιήσει μέσα ἀπό τίς προσωπικές προσευχές τή δύναμη πού ἀκτινοβολεῖ ἀπό τή διαρκῶς ἐνεργή καί δραστική θυσία τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ζωή τῆς Ἐκκλησίας, ὡς τρόπου συνέχισης τοῦ σωτηριώδους ἔργου τῆς Ἁγίας Τριάδος καί τοῦ Χριστοῦ, συντηρεῖται μέ ἕνα διάλογο θυσίας, πού εἶναι μία μορφή τῆς ἀγάπης μεταξύ τοῦ Θεοῦ καί τῆς ἀνθρώπινης κοινότητας.

Ἡ συνέχεια τοῦ κειμένου τῆς εὐχῆς πού εἰσάγεται πάλι μέ τή γνωστή ἔκφραση «ἔτι προσφερόμέν σοι τήν λογικήν ταύτην λατρείαν» διευρύνει τήν προσοχή καί τό προσευχητικό ἐνδιαφέρον, καθ' ὅσον ἡ θυσία προσφέρεται: «ὑπέρ τῆς Οἰκουμένης, ὑπέρ τῆς ἁγίας Καθολικῆς καί Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας· ὑπέρ τῶν ἐν ἀγνείᾳ καί σεμνῇ πολιτείᾳ διαγόντων».

Αυτό σημαίνει ότι και οι πιο πάνω προσευχές του ιερέα υπέρ των ζώντων και των κεκοιμημένων είχαν πάλι ως βάση την προσφορά του Χριστού ως θυσία μέσα στη θεία λειτουργία.

Συνεχίζει ο ιερέας την εύχή δηλώνοντας ότι προσφέρει τη θυσία υπέρ της πολιτικής ηγεσίας της χώρας, με τη διευκρίνιση ώστε «*έν τῇ γαλήνῃ αὐτῶν*», δηλαδή μέσα στην κοινωνική ειρήνη που επιτεύχθηκε με τη διακυβέρνησή τους «*ἵνα καί ἡμεῖς ἡρεμον καί ἡσύχιον βίον διάγωμεν, ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καί σεμνότητι*». Τά τελευταία λόγια της εύχης που συνοψίζονται στη ζωή των πιστών σύμφωνα με τό θέλημα του Θεοῦ συνιστοῦν καί τόν σκοπό γιά τόν ὁποῖο ὁ Χριστός προσφέρει μέσα στη θεία λειτουργία τή θυσία Του στόν Πατέρα.

Τήν ὥρα που ὁ ιερέας εὔχεται μυστικά διά τῆς συγκεκριμένης εύχης ψάλλεται ἀπό τό χορό ὁ θεομητορικός ὕμνος «*Ἄξιον ἐστίν...*», πράγμα τό ὁποῖο σημαίνει ὅτι ὅλα τά αἰτήματα τοῦ ιερέα τίθενται κάτω ἀπό τή σκέπη καί μεσιτεία τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου.

Ὁ ιερέας, στη συνέχεια, ἀναφέρει ἐκφώνως τό ὄνομα τοῦ κατά τόπον κανονικοῦ Ἐπισκόπου καί καλεῖ φυσικά καί τούς πιστούς νά παρακαλέσουν μαζί του γιά τά δέοντα υπέρ αὐτοῦ.

Οἱ πιστοί ἀπαντοῦν στήν ὡς ἄνω πρόσκληση τοῦ ιερέα μέ τά λόγια «*καί ὧν ἕκαστος κατά διάνοιαν ἔχει καί πάντων καί πασῶν*».

Ὁ ιερέας στη σύντομη εύχή που ἀκολουθεῖ δέεται καί αὐτός, ὥστε ὁ Θεός νά μνησθεῖ ὅλες τίς κατηγορίες τῶν πιστῶν που βρίσκονται ἐμπερίστατοι, καί ὀλοκληρώνει τήν εύχή μέ τά λόγια: «*καί ἐπί πάντας ἡμᾶς τά ἐλέη σου ἐξαπόστειλον*».

Στά πιο πάνω λόγια τῶν πιστῶν ἀλλά καί τοῦ ιερέα διαφαίνεται ἡ προσευχητική διάθεση νά σκεπαστοῦν ὅλοι κάτω ἀπό τήν προνοητική καί μεστή ἐλέους φροντίδα τοῦ Θεοῦ, μάλιστα δέ τή στιγμή αὐτή τῆς προσφορᾶς τῆς εὐχαριστιακῆς Του θυσίας. Καί τοῦτο, γιατί καί τό ἔλεος τοῦ Θεοῦ εἶναι σέ θέση νά σκεπάσει ὅλους τούς ἀνθρώπους καί νά καλύψει ὅλες τίς ἀνάγκες τους, ἀλλά καί ἡ θυσία Του ἔχει αὐτήν τήν καθολική εὐεργετική ἐμβέλεια πάνω στούς ἀνθρώπους καί τά ἀνθρώπινα.

Μέ τήν ἐκφώνηση τοῦ ιερέα «*καί δός ἡμῖν, ἐν ἐνί στόματι καί μιᾷ καρδίᾳ δοξάζειν, καί ἀνυμνεῖν τό πάντιμον καί μεγαλοπρεπές ὄνομά σου...*» ὀλοκληρώνεται ἡ πιο πάνω εύχή. Βέβαια καί αὐτή ἡ ἴδια ἡ ἐκφώνηση ἔχει ἕνα εὐχετικό χαρακτήρα. Ζητεῖται, δηλαδή, ἀπό τόν ιερέα νά δοθεῖ ἀπό τό Θεό ἡ δυνατότητα στά μέλη τῆς Ἐκκλησίας νά φτάσουν στήν τέλεια πνευματική ἐνότητα, ὥστε «*ἐν ἐνί στόματι καί μιᾷ καρδίᾳ δοξάζειν, καί ἀνυμνεῖν...*».

Τό παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἐνότητας εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Τριάδικός Θεός. Καί τοῦτο φαίνεται στό περιεχόμενο τῆς ἴδιας τῆς ἐκφώνησης, ὅπου γίνεται λόγος γιά ἕνα ὄνομα καί παράλληλα μνημονεύονται ὁ Πατήρ, ὁ Υἱός καί τό Ἅγιο Πνεῦμα.

Ἄξιο μνημόνευσης ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐκφώνηση, κατὰ τὸν Δ. Στανιλοάε, εἶναι τὸ ὅτι ζητεῖται ἀπὸ τὸ Θεὸ ἡ ἐνίσχυση, ὥστε ὁ ἱερέας ἀλλὰ καὶ ὄλοι οἱ ὑπόλοιποι νὰ ὀδηγηθοῦν στὴν κατάστασι τοῦ «δοξάζειν, καὶ ἀνυμνεῖν τὸ πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος».

β) Στὴ συνέχεια, παραθέτουμε καὶ τὸ δεύτερο σχετικὸ κείμενο, ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐλληνοφώνη θεολογικὴ παράδοσι. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο: *Ἡ θεία λειτουργία, Σχόλια Ἱερομονάχου Γρηγορίου*, ἐκδ. «Σύναξι», Ἀθήνα 1982, σ. 324-330:

«Προσφέρουμε τὴ λατρεία “ὑπὲρ” ὄλων τῶν Ἁγίων καὶ κυρίως τῆς Παναγίας. Δηλαδή τὴν προσφέρουμε, πρῶτον γιὰ νὰ τοὺς τιμήσουμε: εἶναι οἱ προκαθήμενοι στό γάμο τοῦ Ἀρνίου πού τελοῦμε καὶ δέχονται πρῶτοι τίς τιμές τῆς θυσίας μας, γιὰ αὐτοὶ συνέπαθαν μαζί μέ τὸ Ἀρνίον τὸ ἐσφαγμένον καὶ θυσίασαν τὸν ἑαυτό τους καὶ τὰ πάθη τους. Καὶ δεύτερον, γιὰ νὰ εὐχαριστήσουμε τὸ Θεὸ πού μᾶς τοὺς χάρισε νὰ μεσιτεύουν γιὰ μᾶς.

Μάλιστα τοὺς μνημονεύουμε ἀμέσως μετὰ τὸν καθαγιασμό τῆς εὐχαριστιακῆς προσφορᾶς, γιὰ τὸ ἴδιοι οἱ Ἅγιοι ἀποτελοῦν εὐχαριστία ἀπὸ πλευρᾶς ἀνθρωπίνου γένους γιὰ τίς θεῖες εὐεργεσίες. Καὶ ἰδιαίτερα ἡ Παναγία. Γι’ αὐτὸ μέ τρόπο ἰδιαίτερο (ἐξαιρέτως) τὴν τιμοῦμε. Καὶ εὐχαριστοῦμε καὶ τὸν Χριστὸ προσφέροντας -δῶρο εὐχαριστήριου- τὴν Ἀειπάρθενο. Γιὰ τὸ Μυστήριον τῆς «αἰὶ ἀνανεουμένης» σαρκώσεως τοῦ Λόγου καθένα ἀπὸ τὰ δημιουργήματα «τὴν εὐχαριστιαν προσάγει» στό Βασιλιά πού γεννιέται: «Οἱ Ἄγγελοι τὸν ὕμνον· οἱ οὐρανοὶ τὸν ἀστέρα· οἱ μάγοι τὰ δῶρα· οἱ ποιμένες τὸ θαῦμα· ἡ γῆ τὸ σπήλαιον· ἡ ἔρημος τὴν φάτνην· ἡμεῖς δὲ Μητέρα Παρθένον» (Ἑσπερινὸς Χριστουγέννων).

Ἡ Κυρία Θεοτόκος εἶναι τὸ κορυφαῖο Δημιούργημα τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, «ἡ ἐξαιρετικὴ καὶ ἐξάισια καὶ τελείως θεοειδὴς δημιουργία πού ἐπιτέλεσε ἡ δημιουργικὴ σοφία τοῦ Θεοῦ καὶ θεοποιὸς χάρις [(«τὸ ἐξαιρετικὸν καὶ ἐξάισιον τῆς δημιουργικῆς τοῦ Θεοῦ σοφίας καὶ θεοποιοῦ Χάριτος θεοειδέστατον ἀποτέλεσμα») (Θεοφάνους Νικαίας, *Λόγος εἰς τὴν Θεοτόκον*, ἐκδ. Μ. Jugie, Romaé 1935, σ. 8)]». Ἡ Κυρία Θεοτόκος εἶναι «τὸ σύνορον (μεθόριον) τῆς κτιστῆς καὶ ἀκτίστου φύσεως» (Ἀγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Ὀμιλία 22*, ἐκδ. Σοφ. Οἰκονόμου, Ἀθήνα 1861, σ. 159).

Μέ τὴ γέννησι τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ ἡ Πανάμωμη Δέσποινα ἔγινε «γῆ ζωοδότις καὶ ἄρουρα ζείδωρος (=χωράφι γόνιμο)» πού βλάστησε τὸν «κόκκο τοῦ σίτου», τὸν Χριστὸ (Θεοφάνους Νικαίας, ὁ.π., σ. 22· πρβλ. Ἰωάν. 12, 24). Ἡ γῆ πού καρποφόρησε τὸν ἄρτο τῆς ἀθανάτου Ζωῆς. Ἀπὸ τὰ πανάχραντα σπλάγχνα Τῆς -τῆ δυνάμει τοῦ Παναγίου Πνεύματος- πλάστηκε τὸ πανάγιο σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Δεσπότη. Καὶ ἔγινε ἔτσι ἡ Ἀειπάρθενος «θεία Τράπεζα προφέρουσα ἐξ ἑαυτῆς τὴν κοινήν ἀμβροσίαν... καὶ τὸ ζωοποιὸν νέκταρ, τὴν σάρκα δηλαδή καὶ τὸ αἷμα τοῦ ἐξ αὐτῆς ἀρρήτως ἀναβλαστήσαντος» (Θεοφάνους Νικαίας, ὁ.π., σ. 30).

Σέ κάθε θεία λειτουργία -πού εἶναι ἡ Τράπεζα τοῦ Κυρίου- ἡ Κυρία Θεοτόκος εἶναι «ὁ φροντιστής καί ὁ γενναιόδωρος (φιλότιμος) ἐστιάτωρ τῆς θείας καί θεοποιοῦ τροφῆς... καί, γιά νά μὴν πολυλογοῦμε, ὄλων τῶν ὑπερφυσικῶν καί ἀκτίστων δωρεῶν τοῦ θείου Πνεύματος, καί αὐτῶν πού δίνει τώρα καί αὐτῶν πού φυλάει γιά μετά, διά μέσου τῶν ὁποίων γινόμαστε ἀδελφοί καί συγκληρονόμοι Χριστοῦ» (Θεοφάνους, ὁ.π., σ. 204). Ἡ τροφή πού παρατίθεται στήν Τράπεζα τοῦ Κυρίου εἶναι προσφορά δική Του καί τῆς Παναγίας Μητέρας Του. «Γιατί ἀπό τό παρθενικό της γάλα παχύνθηκε καί τράφηκε καί μεγάλωσε ἡ ζωαρχική Του σάρκα. Γι' αὐτό ἡ Παναγία Παρθένος, καθὼς Τόν παρέχει (τόν Χριστό) στούς ἀγγέλους ὄλους καί τούς ἀγίους ὡς αἰωνία τροφή καί πόση, εἶναι ὁπωσδήποτε σάν νά ἀναβλύζει σ' αὐτούς αἰώνια τό δικό Της γάλα μαζί μέ μέλι» (Θεοφάνους, ὁ.π., σ. 34). Μέ τήν ὑποταγή Της στήν προαιώνιο βουλή τοῦ Θεοῦ ἡ Ἀειπάρθετος ἀξιώθηκε νά γίνεи τροφός τοῦ Κτίστη Της, «ἡ τό ἴδιον γάλα καθεκάστην ἀφθόνως τούτῳ παρεχομένη πρός βρῶσιν ἅμα καί πόσιν, ἀπόλαυσίν τε καί εὐφροσύνην». Καί ὁ Κτίστης καί Υἱός Της -ἀνταποδίδοντας τό χρέος- Τῆς ἔδωσε τή χάρι νά γίνεи «τροφός... πάσης νοερᾶς τε καί λογικῆς φύσεως, ἀφθόνως παρέχουσα εἰς τροφήν τε καί πόσιν καί παντοίαν ἀπόλαυσίν τε καί εὐφροσύνην ἀπόρρητον τάς ἀκορέστους τοῦ θείου Πνεύματος δωρεάς» (Θεοφάνους, ὁ.π., σ. 172).

Στή θεία λειτουργία -πού εἶναι ἡ Τράπεζα τῶν γάμων τοῦ Ἄρνιου (Ἀποκ. 19, 9)- ὁ Βαπτιστής τοῦ Χριστοῦ εἶναι «δειπνοκλήτωρ...καί νυμφαγωγός». Ὁ Χριστός εἶναι «νυμφίος καί πανηγυριάρχης» (Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τό κατά Ἰωάννην*, Migne P.G., 73, 264B). Καί ἡ ἀνύμφευτη Νύμφη εἶναι παρασκευαστής τῆς τροφῆς, ἐστιάτωρ καί τροφός τῶν καλεσμένων».

Ἀκολουθῶς ἀναφέρει:

«Ἡ θεία Λειτουργία εἶναι ἡ ἀνάμνηση τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ. Καί γιά τό λόγο αὐτό ἀκριβῶς εἶναι ταυτόχρονα καί ἀνάμνηση τῆς ζωῆς ἐκείνων πού μέσα τους ζοῦσε ὁ Χριστός.

Μέσα στόν ἐτήσιο λειτουργικό κύκλο, κάθε μέρα εἶναι ἀφιερωμένη ἀπό τήν ἁγία μας Ἐκκλησία στή μνήμη τῶν ἀγίων πού τήν ἡμέρα αὐτή ἀνεπαύθησαν ἐν Χριστῷ. Εἶναι ἡ ἡμέρα κατά τήν ὁποία οἱ Ἅγιοι ἔφθασαν στό τέλος τοῦ δρόμου τους, στήν κορυφή τῶν ἀγώνων τους, στήν τελείωση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (ὁ Ἅγιος... τελειοῦται).

Καί τώρα ἡ ἁγία μας Ἐκκλησία, σάν καλή καί στοργική Μητέρα, δείχνει στά μικρότερα παιδιά Της τό θεῖο ἔρωτα πού ἔκαιγε στίς καρδιές τῶν Ἁγίων καί κατόρθωσαν τά ἀκατόρθωτα. Στήν Τράπεζα τῆς Ζωῆς, ὅπου παρακαθόμαστε, οἱ ἅγιοι μάρτυρες παραθέτουν τήν ἁγία ζωή τους καί τά ἅγια τους λείψανα γιά νά χορτάσουμε ἀπό πνευματική ἀγαλλίαση. Στήν ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου -πού προηγεῖται τῆς θείας λειτουργίας- διαβάζουμε τό βίο τους, ἀκοῦμε τά θαυμάσια τῆς πίστεώς τους. Μένουμε ἔκθαμβοι ἀπό τή μαρτυρία τους. Ἀπολαμβάνουμε τήν ἀγάπη τους: «Ἐκαμον (=κουράστηκαν) ἐκεῖνοι, καί χαίρομεν ἡμεῖς·

ἐπάλαισαν ἐκεῖνοι, καί ἡμεῖς ἀγαλλόμεθα· ἐκείνων ὁ στέφανος, καί κοινόν τό κλέος, μᾶλλον δέ τῆς Ἐκκλησίας ἀπάσης ἡ δόξα. Καί πῶς ἄν τοῦτο γένοιτο; φησίν. "Ὅτι μέρη καί μέλη ἡμῶν εἰσίν οἱ μάρτυρες. Εἴτε δέ πάσχει ἓν μέλος, συμπάσχει πάντα τά μέλη· εἴτε δοξάζεται ἓν μέλος, συγχαίρει πάντα τά μέλη. Ἡ κεφαλή στεφανοῦται, καί τό λοιπόν σῶμα ἀγάλλεται. Πόδες ἐσμέν ἡμεῖς, οἱ μάρτυρες κεφαλή» (Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τόν ἅγιον μάρτυρα Ρωμανόν α΄*, Migne P.G., 50, 605-606). Τρέχουμε, λοιπόν, μαζί μέ τούς Ἁγίους κοντά στόν Χριστό: «Ἀντήχησε ἡ πολεμική σάλπιγγα τοῦ μάρτυρος (Βαρλαάμ) καί συγκέντρωσε (συνήγαγεν) τούς ὀπλίτες τῆς εὐσεβείας... Καί ὅπως ἔλεγε ὁ Δεσπότης τῶν πιστῶν, "αὐτός πού πιστεύει σέ μένα καί ἄν πεθάνει θά ζήσει" (Ἰωάν. 11, 26), ὁ γενναῖος Βαρλαάμ ἔχει πεθάνει καί ὀργανώνει (συγκροτεῖ) πανηγύρεις. "Ἐλιωσε στόν τάφο καί σέ συμπόσιο προσκαλεῖ (κατηνάλωται τάφῳ καί συγκαλεῖ πρὸς ἐστίασιν)» (Μ. Βασιλείου, *Εἰς Βαρλαάμ μάρτυρα*, Migne P.G., 31, 484 BC). Ἡ ζωή τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας μας (ὅπως ἡ ζωή τοῦ ἁγίου Βαρλαάμ) εἶναι πρόσκληση στήν εὐχαριστιακή λειτουργική Κοινωνία. Μαγνήτης πνευματικός ἡ παρουσία τους, συνέχει τούς πιστούς. Συγκροτοῦν τή λειτουργική μας γιορτή, μᾶς συγκαλοῦν σ' αὐτήν καί δι' αὐτῆς μᾶς συνάγουν ἐπί τό αὐτό γύρω ἀπό τήν Τράπεζα τοῦ Κυρίου. Καί μέσα στή θεία αὐτή συναγωγή εὐχαριστοῦμε τούς Ἁγίους γιατί μᾶς ὀδηγοῦν στό Θεό. Κι εὐχαριστοῦμε τό Θεό για τούς Ἁγίους. Τόν εὐχαριστοῦμε γιά τή δόξα μέ τήν ὁποία δόξασε καί δοξάζει τούς Ἁγίους. Γιά τά ἀγαθά τά ὁποῖα χάρισε στους Ἁγίους.

Μαζί μέ τούς Ἁγίους χαιρόμαστε γιά τά δῶρα πού αὐτοί δέχθηκαν ἀπό τόν Κύριο. «Ἔτσι μέ τό νά χαιρόμαστε γιά τίς δωρεές πού δόθηκαν ἀπό τόν Κύριο στους ἁγίους, εὐχαριστοῦμε αὐτόν πού τίς ἔδωσε καί τοῦ προσφέρουμε τά εὐχαριστήρια δῶρα» (Ν. Καβάσιλας, *Εἰς τήν θείαν Λειτουργίαν*, Migne P.G., 150, 472 C). Τό γεγονός ὅτι οἱ Ἁγιοί γίνονται αἰτία νά δοξάζεται ἀπό μᾶς τό πανάγιο ὄνομα τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἡ πιό εὐχάριστη προσφορά στους ἴδιους τούς Ἁγίους. Καί ὅταν ζοῦσαν οἱ Ἁγιοί, ἀγωνιζόντουσαν ὅλα νά τά κάνουν γιά τή δόξα τοῦ Χριστοῦ, καί τώρα πού βρίσκονται στόν οὐρανό, χαίρονται ὅταν ἐξαιτίας τους δοξάζεται ὁ Θεός. Γιατί, ὅπως γράφει ὁ ἱερός Καβάσιλας, ἐάν οἱ Ἁγιοί «ζοῦσαν συνεχῶς μέ εὐχαριστίες στό Θεό καί ὅλα τά ἔκαναν γιά τή δόξα Του, τότε πού τά ἀγαθά ἀποτελοῦσαν γι' αὐτούς ἀντικείμενο ἐλπίδων μόνο, πόσο περισσότερο πρέπει νά νομίζουμε ὅτι τά κάνουν αὐτά τώρα πού ἡ εὐγνωμοσύνη τους εἶναι μεγαλύτερη, ἀφοῦ ἤδη ἔγιναν κατά πολύ τελειότεροι σέ κάθε ἀρετή, καί τά ἀγαθά τώρα δέν τά ἐλπίζουν, ἀλλά μαθαίνουν μέ τήν ἴδια τήν πείρα τους τή γενναιοδωρία τοῦ Κυρίου, τώρα πού βλέπουν τούς ἑαυτούς τους τί ἔγιναν ἀπό τί, ἀντί πηλίνων ἡλίοι, ἀντί ἀτιμωμένων δούλων υἱοί τίμιοι, κληρονόμοι τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν;... Γι' αὐτό οὔτε ποτέ αἰσθάνονται χορτασμό ἀπό τούς ὕμνους στό Θεό, οὔτε νομίζουν ὅτι ἀρκοῦν αὐτοί μόνοι γιά τήν Εὐχαριστία. Ἔτσι λοιπόν θέλουν νά ἔχουν συνεργάτες σ' αὐτόν τόν ὕμνο ὅλους, καί ἀγγέλους καί ἀνθρώπους, γιά νά ἀποδοθεῖ

πλησιέστερα πρὸς τὴν ἀξία τοῦ τό χρέος τους, ἢ εὐχαριστία δηλαδή πρὸς τὸ Θεό, καθὼς θὰ πολλαπλασιάζεται μέ τὴν αὐξηση τῶν ὕμνητῶν» (N. Καβάσιλας, Migne P.G., 150, 472 C - 473 A).

5. Κατακλειῖδα.

Δέ θέλουμε νά παρεμβάλλουμε ἄλλα δικά μας λόγια, ὡς Ἐπίλογο ἢ Συμπεράσματα στὴν πραγμάτευσή μας, ἀλλὰ ἐπιθυμοῦμε νά μείνουμε καί νά ἐπιμείνουμε, θά ἔλεγα, στὴν ἐμβάθυνση τῆς ὑψηλῆς διατύπωσης τῶν ὄσων ὡς ἄνω ἀνέφεραν περιεκτικὰ καί κατατοπιστικὰ οἱ δύο σύγχρονοι θεολόγοι, τῶν ὁποίων παραθέσαμε τὰ ἐκτενῆ ὡς ἄνω ἀποσπάσματα.